

**Regionalitás, modernitás és komplexitás: Magyarország európai uniós csatlakozásának
rendszer szemléletű megközelítése
(OTKA 46237)**

Lévai Imre

A világ szakirodalma mind a globalitás és regionalitás, mind pedig a modernitás és komplexitás témakörében bőséges forrásmunkákkal szolgál, az ilyen irányú kutatások meglehetősen kiterjedtek, a jelzett szorosan kapcsolódó kérdéskörök *együttes* és – különösképpen – *összefüggő* vizsgálatáról azonban nincs tudomásom. A regionalizáció és a modernizáció társadalmi-gazdasági folyamatainak egymásra vonatkoztatása az *integrációs* szakirodalomban nyilvánvaló és elfogadott elemzési feladat, s a világrendszer-szemlélet alkalmazása sem különösebben ritka módszer. A Bertalanffy-féle általános rendszerelmélet eredményein túllépő, annak magasabb absztrakciós szinten történő általánosításaként is fölfogható *komplex rendszerelmélet* azonban új és tágabb értelmezési kereteket kínál az ilyen irányú vizsgálódások számára.

Az általában Wallerstein nevével fémjelzett, ám mélyebb elmélettörténeti gyökerekből eredő *világrendszer-szemlélet* annyiban jelentett megújulást a társadalomtudományi kutatásokban, hogy *explicitté* tette a nemzetközi munkamegosztás és a világtőkés fölhalmozás történelmi tendenciáit és konzekvenciáit. A világrendszer komplex, azaz *nemlineáris dinamikus* rendszerként történő értelmezése nemcsak újabb aspektusokkal, hanem tágabb dimenziókkal gazdagíthatja a globális rendszer regionális (és lokális) struktúráinak, illetve azok változásának elemzését. (V. ö. Lévai 1996 és 1998a.)

Az Európai Unióról, különösen annak „keleti” bővüléséről szóló szakirodalom mára minden elképzelhető határon túlburjánzott. Mint ahogy az 1960-as évek közepétől, a káosz- és a katasztrófa elméletek megjelenésével a komplexitás jelensége, úgy az 1990-es évek elejétől, a kelet-európai „rendszerváltás” nyomán az európai integráció folyamata is bőséges, ám rendkívül egyenetlen színvonalú elemző munkák tárgyává vált. Az EU bővítése hatásainak vizsgálata jobbra *lineáris* és *statikus* „költség-haszon” elemzésekre szűkölt – mindkét oldalon. A kutatók többsége a regionális integráció széleskörű és tovaterjedő társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális stb. hatásaira való figyelemfölvívás szintjén általában megáll, a továbblépés nyilvánvaló következményeitől eltekint vagy azok levonását nem vállalja. Az Unió és a 2004-ben csatlakozott országok – köztük Magyarország – jövőbeli fejlődése, modernizációja szempontjából elsőrendű érdek, hogy komplex rendszer szemléletű

megközelítésben tegyék vizsgálat tárgyává a regionális tőkefelhalmozás lehetséges új, de egyelőre *implicit* történelmi irányzatait és következményeit.

A jelen írás célja a fentebb jelzett társadalmi érdek alapján történő komplex rendszerelméleti vizsgálódás eredményeinek, az *integrált regionális és nemzeti tőkefelhalmozás, az intézményesült/intézményesített európai (és magyarországi) modernizáció lehetséges „forgatókönyveinek” közzététele*. A tanulmány a hazai (és terveim szerint a külföldi) szakmai körök számára új szempontok bekapcsolása révén tágabb értelmezési lehetőségeket (és remélhetőleg vitateret) nyújthat.

Tudomásom szerint Magyarországon a komplex rendszerek intenzív társadalomtudományi kutatása egyelőre elsősorban az elméleti közgazdaságtan területén folyik, ezen fölül a világgazdasági elemzések és a jövőkutatás terén is találkoztam már önálló, gyakorlati próbálkozásokkal. Kutatásom szorosabban kapcsolódik az átfogó világrendszer-szemlélettel jellemezhető világpolitikai és világgazdasági vizsgálódásokhoz.

A nemzetközi szakirodalom a megjelölt szakterületet *globális politikai gazdaságtanként* ismeri és ismeri el, s ez – a társadalmi rendszerek komplexitásából, hierarchikus szerveződéséből adódóan – a *regionális politikai gazdaságtant* is értelemszerűen magában foglalja. Az ilyen jellegű nemzetközi elemzések megismertetése (és magyarországi alkalmazása) a tartalmi következtetésektől függetlenül önmagában is jelentős eredmény lehet.

A *téma újszerűségéből* adódóan módszertanilag mindenekelőtt a fogalmi keretek tisztázása válik szükségessé. A komplex rendszerek elméletének eredetileg természettudományi-matematikai terminusai társadalomtudományi relevanciáját kritikai-logikai analógiák kimutatása révén mutathatjuk ki vagy éppen zárhatjuk ki. A forráskritika tárgyává tett szakirodalomból megismerhető izomorfiák egyelőre a világrendszerre való alkalmazhatóságot bizonyítják – nem csak metaforikus szinten.

I. Társadalmi komplexitás és modernizáció

A modern társadalomtudományi diszciplínák születése nyilvánvalóan azon a felismerésen alapult, hogy a társadalmi rendszer különböző (gazdasági, politikai, jogi, kulturális, stb.) alrendszerei sajátos, a rendszer egészétől megkülönböztethető (differenciált) módon viselkednek, fejlődésük belső „törvényszerűségeket” mutat. A viszonylagosan elkülönült alrendszerek (részek) azonban nem válhatnak ki, nem szakíthatják ki magukat a rendszer egészéből létük és működésük kockáztatása nélkül, és fordítva: összességük, „egymásmellettiségük” önmagában nem alkot önálló egészet, magasabb rendű élet- és

működésképes rendszert. Ha *Arisztotelész* gyakorta idézett gondolata szerint a részek „egészvoltának” van valami oka (*Metafizika*. VIII. 6.), akkor az összekapcsolódásuk, „egymáshoz illeszkedésük” (integrálódásuk) mértéke és módja.

Nem áll szándékomban az *általános rendszerelméletet* vagy a *társadalmi rendszer AGIL elméletét* (újra) „föltalálni”, *Ludwig von Bertalanffy* (1968), illetve *Talcott Parsons* (1964) már megtette ezt az 1950-es években olyan kiváló elődök nyomában járva, mint *W. Köhler* és *A. J. Lotka*, illetve *L. J. Henderson* és *V. Pareto*. Csupán arra kívántam emlékezni és emlékeztetni, hogy valamely rendszer egészének tulajdonságait és viselkedését *differenciált és differenciálódó részei integráltságának* (interdependenciájának) foka és *integrálódásának* (interaktivitásának) módja határozza meg. A dezintegráció – értelemszerűen – a részek együttese „egészvoltának” hiányát, illetve megszűnését jelenti.

A társadalmi szervezet általános rendszertulajdonságaira, mindenképp a különböző társadalmi aktorok interdependenciájára (strukturált együttműködésére) és a különféle társadalmi interakciók szinergiájára (funkcionális együttműködésére) a modern társadalomtudományok első művelői korán, tulajdonképpen a modern társadalmak kialakulásának kezdetén fölfigyeltek. *F. Quesnay* (1694-1774) zseniális input-output mátrixa, valójában a társadalmi munkamegosztást leíró egyszerű modellként értelmezhető *Tableau Économique* a gazdaság egyes szektorainak kölcsönös függését és egymásrautaltságát tárta fel, a társadalmi munkamegosztást elmélete alapkövének megtévő *Adam Smith* (1723-1790) „láthatatlan keze” pedig az egyéni részérdekek kölcsönös feltételezettségét és társadalmi egésszé történő egybeolvadását illusztrálja (Smith 1940: 449) – *Bernard de Mandeville* (1670-1733) nyomán (Mandeville 1996).

A modernizáció időszámításunk 18. százada óta tartó folyamata ebben a szintetizáló megközelítésben a helyhez kötött, időtlenül ismétlődő emberi cselekvések hatókörének kiterjedésében és hatóerejének megnövekedésében jut kifejezésre. *Kulcsár Kálmán* akadémikus rendkívüli intuícióval igyekszik bizonyítani, hogy a modernizáció kérdése nem egyszerűsíthető szemantikai problematikára vagy az „utolérési” iskola „veszternizáció versus modernizáció” dichotómiájára. A „szerves fejlődés” kritériumának alkalmazásával minden (általam ismert) más szerzőnél közelebb kerül a modernizáció anyagi-gazdasági tartalmának körülírásához, ám a tőkefelhalmozás forrásának közelebbi meghatározásánál váratlanul megtorpan:

„A modernizációval, gyengén fejlettséggel és függőséggel stb. kapcsolatos elméletek ... elemzéséből az a következtetés vonható le, hogy a modernizáció történeti tartalma változó. A folyamat napjainkban jelentős, konkrét történeti tartalma pedig – ugyancsak történetileg

változó – centrum-periféria összefüggésben ragadható meg. Az általánosság bizonyos szintjén elmondható ugyanis, hogy a történetileg kialakult centrumokban olyan belső, automatikusan előrehaladó *szerves* fejlődés mutatkozik (még akkor is, ha eredendően ez a fejlődés esetleg külső tényezőkkel függött össze, s később vezettek szervessé váló mozgásra), amely *képes a társadalmi változások elfogadására, a változások »szervesítésére«, így a folyamatos kihívásoknak megfelelő, a szükséges adaptációt is magában foglaló válaszok kialakítására. ...* Jóllehet a leginkább modern társadalomnak éppen az ún. fejlett tőkés országokat tekintik, a modernizáció folyamatát aligha közelíthetnénk meg ezeknek az országoknak, illetőleg fejlődésüknek a tanulmányozásával.

Nyugat-Európában ugyanis (és ide sorolhatjuk Észak-Amerikát is, az egyes országok minden eltérő sajátossága ellenére) az iparosodás szervesen nőtt ki a gazdaság és társadalom fejlődéséből. Ez a »szerves« fejlődés a polgári társadalom szerves kialakulásával és a tőkefelhalmozódás folyamatával együtt (ebből a szempontból tekintet nélkül a forrásaira) létrehozta a polgári-iparosodott társadalom kereteit, életmódját, filozófiai eszméit, politikai nézeteit, gondolkodásmódját stb., amelyek azután a polgári politikai berendezkedés során, jóllehet több-kevesebb módosulással, és a realizálódás során távolról sem teljes érvényesüléssel, áthatották az egész társadalmat.” (Kulcsár 1989: 233-235)

Mint a fentiekben már jeleztem, *a tőke primitív felhalmozásáról az „organikus” akkumulációra való fokozatos áttérés, a tágabb értelemben vett termelés és a fogyasztás társadalmasodása teremti meg a kapitalizmus önfenntartó* növekedésének komplex anyagi-gazdasági bázisát, specifikus belső struktúráját, és nyitja meg az utat a ma modernnek tekintett, ugyancsak komplex jogi-politikai szuperstruktúra kialakulásának lehetősége előtt.* Jánossy Ferenc az „akkumulációs lavina” megindulásának, a specifikusan tőkés felhalmozásnak a kiinduló feltételeit vizsgálva szintén erre a körülményre tapint rá:

„Csak akkor válik érthetlenné, miért maradt meg a tőke olyan sokáig a fennálló határok közé bezárva, ha farkasétvágyát, mellyel a 19. században mindent elnyelt és bekebelezett, anakronisztikusan a kezdetektől meglévő, változatlan tulajdonságának tartjuk, tehát az ipari

* Úgy tűnik, hiábavaló rendszeresen szóvá tennem vezető magyar közgazdászok előtt, hogy az önfenntartó növekedés (*self-sustained growth*) és a fenntartható fejlődés (*sustainable development*) két különböző fogalom - immár nem hogy felcserélhetőnek vélik a kettőt, hanem konzekvensen „fenntartható növekedésről” beszélnek az önfenntartó növekedés értelmében, ezzel mindig nagy örömet kiváltva a műveltebb külföldi kollégák körében, akik a zavaros magyar megnyilatkozások hallatán azonban rövid időn belül rájönnek, hogy szó sincs a környezetvédelmi szempontok beépítéséről a gazdasági növekedés feltételeinek kialakításakor, csupán a növekedés egyensúlyi pályája meghatározásának kívánalmáról. (Ami szintén nem csekélység.) *Walt Whitman Rostow* már az 1950-es évek elején publikált tanulmányaiban feszegette a növekedés önfenntartó szakasza elérhetőségének kérdését (v. ö. Rostow 1958), majd nagyhatású könyvében (Rostow 1960) konzisztens elméleti rendszert dolgozott ki ugyanerről. A fenntartható fejlődés fogalmát ezzel szemben az „ökológiailag racionális fejlődés” értelmében használja a világ képzett közgazdász társadalmá az ENSZ *Gro Harlem Brundtland* elnök asszony vezette Környezetvédelmi és Fejlesztési Bizottsága 1987-es jelentésének (*Notre avenir a tous*. Éditions du Fleuve, Montreal, 1988.) kiadása óta.

forradalom előtti tőkéről is feltételezzük. Ha minden korszakra érvényesnek tekintjük a tőke bővített újratermelésének törvényét, azt a törekvését, hogy a profit túlnyomó részét felhalmozza, végül arra kényszerülünk, hogy minden olyan tőkétől és kapitalista vállalkozástól, amely saját mozgástörvényeit és nem a mi játékszabályainkat követi, mint nem tőkétől rövid úton megszabaduljunk. Így nézve kezdetben csak a nem tőke létezett, vagy a nem tulajdonképpeni tőke, mint például a kereskedelmi, majd hirtelen bekövetkezett a tőke szeplőtelen, bárha szörnyűséges fogantatása, eredeti felhalmozása.” (Jánossy 1979: 102)

A kereskedelmi tőke, amit Marx a tőke „özönvíz előtti” formájának nevezett, a kialakuló tőkés világrendszer egyes régióinak történelmében meghatározó, de eltérő szerepet játszott. A prekapitalista intézményi kereteket és kötöttségeket a tőkefelhalmozás „lavinája” a központi regionális alrendszerekben áttöri, az addig stacionárius (önhelyreállító) gazdálkodás expanzív növekedésre vált: a lokális alapszükségletek közvetlen kielégítésére kínált és/vagy a kevesek által keresett luxus áruk termelése és forgalma a társadalmi munkamegosztás révén nemzeti és nemzetközi szinten regionalizálódik, illetve integrálódik. A hagyományos piacok regionális (gazdasági) integrációja nemzetállami (politikai) keretek között intézményesül, a nemzetközi munkamegosztás pedig integrálja az immár nem csupán a távolsági kereskedelmet közvetítő, hanem az alapvetően (előbb a manufaktúrákban, majd az ipargyárakban előállított) tömegtermékeket kínáló modern világpiacot. A 16-17. századi „kereskedelmi forradalomból” a 18-19. századi „ipari forradalomba” való átmenetet, az „eredeti” (primitív) tőkefelhalmozásról a „szerves” (specifikusan tőkés) akkumulációra való áttérést a társadalmi-gazdasági modernizáció kiindulópontjaként, illetve lényegként meghatározva *Karl Marx* már főműve elején tisztázza a tőke és a modernitás viszonyát:

„Egyenértékek cseréje esetén nem jön létre értéktöbblet, ha pedig nem egyenlő értékeket cserélnek, akkor sem. A forgalom vagy az árucseré nem hoz létre értéket. Így érthető, hogy midőn a tőke *alapformáját* elemezzük, azt a formát, amelyben a *modern társadalom gazdasági szerkezetét* (az én kiemelésem – L.I.) meghatározza, miért hagyjuk egyelőre teljesen figyelmen kívül a tőke népszerű, úgyszólván özönvízelőtti alakjait, a *kereskedelmi tőkét* és az *uzsoratőkét*.” (Marx 1949: 177)

Még egyértelműbb *A tőke* első kötetéből a szerző által szándékosan kihagyott (és föltehetően a további kötetek valamelyikébe illeszteni szándékolta, ám csak az 1980-as évek közepén előkerült) fejezet megfogalmazása az eredeti (primitív, nyers) tőkefelhalmozáson alapuló *abszolút* értéktöbblet-termelés (a munka tőke általi *formális* alávetése) és a specifikusan tőkés (integratív, szerves) fölhalmozáson alapuló *relatív* értéktöbblet-termelés (a munka tőke általi *reális* alávetése) viszonyáról:

„Ahogy az abszolút értéktöbblet termelése úgy tekinthető, mint annak anyagi kifejezése, hogy a munkát formálisan alávetették a tőkének, úgy a relatív értéktöbblet termelése úgy tekinthető, mint annak anyagi kifejezése, hogy a munkát reálisan alávetették a tőkének. Mindenesetre az értéktöbblet két formájának - az abszolútnak és a relatívnek - ha mindegyiket magáértvalóan, különvált létezésében vizsgáljuk - s az abszolút értéktöbblet mindig megelőzi a relatívat - a munka tőkének való alávetésének két különvált formája felel meg, illetve a tőkés termelés két különvált formája, melyek közül az első mindig előfutára a másiknak, ámbar a továbbfejlődött, a második, viszont bázisa lehet annak, hogy az elsőt bevezessék új termelési ágakba. [...]

A munka tőkének való *formális alávetésekor* a kényszer a *többletmunkára ... és szabadidő* megteremtése a fejlődéshez, az anyagi termeléstől függetlenül, *csupán más formát* kap, mint a korábbi termelési módokban, de olyan formát, amely fokozza a munka folyamatosságát és intenzitását, gyarapítja a termelést, kedvezőbb a *munkaképesség változatainak* kifejlődése szempontjából, és ezzel a munka- és kereseti módok differenciálódása szempontjából is, végül magát a munkafeltételek birtokosai és a munkások közötti viszonyt merő *adásvételi viszonyra*, vagyis *pénzviszonyra* változtatja, és a kizsákmányolási viszonyt minden patriarchális és politikai vagy akár vallási összekapcsolódástól elválasztja. Persze maga a *termelési viszony új fölé- és alárendeltségi viszonyt* hoz létre (amely kitermeli önmaga *politikai* stb. kifejezéseit is). Minél kevésbé jut túl a tőkés termelés a formális viszonyon, annál kevésbé fejlett ez a viszony...” (Marx 1988: 100-102)

Itt jegyzem meg, hogy a hivatkozott *marxi* mű ismeretének hiányában is a főnti összefüggések belátására jutottam 1980-81-es indiai tanulmányutam során írt egyik tanulmányomban (Lévai 1983), majd azokat egy hazai Marx-emlékülésen (Kocsis – Kovács – Kőrösi 1984: 93) becsülettel ismertettem volt *alma mater*-em professzorai előtt – óriási ellenkezést kiváltva. Hasonlóképpen meglepő és csalódást keltő, ahogy a Lukács-tanítvány filozófus, *Heller Ágnes* a modernitás *marxi* értelmezését gyermekien leegyszerűsíti, saját értelmezésével egybeveti és lényegét tekintve elveti*, mit sem törődve néhai „mestere” bölcs megfontolásaival:

* „Marx nemcsak elemezte a modernitás egyes értékeinek és normáinak egyetemessé válását. Többet tett ennél. Határozottan kiállt egy konkluzív, mindent átfogó egyetemesség mellett, szemben minden partikularitással. A szabadság és emberiség voltak a legfőbb értékei, és ebben az értelemben nem különbözött közvetlen elődeitől. De sokkal radikálisabb volt másoknál abban, hogy a társadalmi életből igyekezett kiküszöbölni minden partikularitást. ... Anélkül, hogy az egyetemességet mint olyat (*sic!*) kritizálnánk, meg kell jegyeznünk, hogy mind elméletileg, mind politikailag súlyos tévedés az összes partikularitást egyetlen kosárba belegyömöszölni. Még a legdemokratikusabb, azaz a radikálisan demokratikus politika is partikuláris érdekek és célok mentén működik, még akkor is, ha egy bizonyos univerzális érték- és norma-rendszer alapján teszi ezt. Marx egy határozott elutasító mozdulattal félresöpörte a parasztok, a középosztály, a nemzetek és a gyarmatok érdekeit. Ez az abszolút univerzalizmus tette Marxot rendkívül érzéketlenné a politikai kérdések iránt általánosságban, és a demokratikus politika iránt különösen. A modernitás egyik alapvető összetevője a demokratikus politika, és amikor Marxnak nem sikerült számot vetnie ezzel a problémával, a modernitással kapcsolatos kapcsolatos úttörő

„Tisztán gazdaságilag kifejezve megmutatkozik, hogy a többletmunka elsajátítási módjában a relatív értéktöbblet elsajátítása az abszolútéhoz képest mind nagyobb helyet foglal el. Mármost a relatív értéktöbblet kezdettől fogva az értéktöbblet elsajátításának specifikus kapitalista eleme. Lehetősége már a manufaktúrában felbukkan, de általában az abszolút értéktöbblet uralkodik, amelyet a munkaidő meghosszabbításával vagy a munkabér csökkentésével fokoznak. A gépipar első korszakában még inkább eluralkodik ez a módszer; gondoljunk csak a gyermekmunka ekkori jelentőségére. Csak a lassanként kifejlődő szakszervezeti ellenállás szab bizonyos határokat az abszolút értéktöbblet kizárólagos uralmának, és kényszeríti olykor a tőkéseket arra, hogy ez elől az ellennyomás elől a relatív értéktöbblet irányába térjenek ki. Ez azonban nem válhat uralkodó kategóriává, mielőtt a tőkések a maguk összességében nem válnak objektíve érdekeltté a munkásosztály fogyasztásában. De az általunk vázolt fejlődés éppen ezt hozza magával; azoknak az áruknak a tőkés módon megszervezett tömegtermelését, amelyet a legszélesebb tömegek mindennap használnak. A kapitalista termelésnek ez az egyetemessége nem valósítható meg, ha a munkás nem vásárlóképes fogyasztó. Maga ez a tény ma annyira nyilvánvaló, hogy senki sem tagadhatja, de magyarázatok gyakran olyan üres frázisok ködképeibe menekülnek, mint amilyen a népi kapitalizmus stb., ahelyett hogy józan gazdasági szemlélettel ... elismernék, hogy a relatív értéktöbblet a munkabér emelkedése és a munkaidő csökkenése ellenére lehetővé teszi a tőke értéktöbbletben való részesedésének növekedését. (Világos, hogy a szolgáltatások kapitalizálódása a munkaidő csökkentését egy új piac kiterjesztésére használja fel.) Az abszolútról a relatív értéktöbblet eluralkodására való átmenet tehát mindinkább maguknak a tőkéseknek az életbevágó érdekévé válik, és ezzel a kapitalizmus spontán, történelmileg kialakult gazdasági szükségszerűséggel megy át a termelésnek és az értéktöbblet elsajátításának tisztábban társadalmi módjára.” (Lukács 1985: 316-317)

A specifikusan tőkés fölhalmozás elsőként *Marx* által föltárt társadalmi visszacsatoló hatása transzformálja a primitív stacionárius társadalmakat modern önszervező, szinergikus tulajdonságokon fölül emergens tulajdonságokkal bíró társadalmakká, a „mechanikus” társadalmi munkamegosztást „organikusá” – *durkheimi* értelemben (Durkheim 2001), azaz komplexszé – rendszerelméleti szempontból. A kibernetikából ismert visszacsatoló mechanizmusok teszik lehetővé bármely komplex rendszer számára, hogy egyfelől alkalmazkodjon külső környezete változásaihoz (önszabályozás), és másfelől belső rendje

elméletét drasztikusan megnyirbálta. Az ember el sem tudja képzelni, hogy egy hozzá fogható géniusz, aki felismerte és elemezte a modernség számos formáját, egy cseppet sem állt fölötté szocialista kortársainak, valahányszor politikai kérdések megvitatására került sor. Ha politikáról volt szó, zsenialitása minden esetben cserben hagyta. Politikai írásainak bombasztikus stílusa, politikai elképzeléseinek kidolgozatlansága, ítéleteinek nyílt elfogultsága és kedvenc hőseinek mitizálása egy másik korszakba és annak szokásaiba, a nagy francia forradalom idejébe vetette vissza Marxot. Pontosan abba a korba, melynek ideológiai szokásait oly hevesen igyekezett leleplezni.” (Heller 2002: 150-151.)

módosításával (önszerveződés) maga is képes legyen hatni környezetére. Az ilyen nem-stacionárius disszipatív rendszer (v. ö. Prigogine – Stengers 1995) a nem-lineáris dinamika matematikai nyelvén formalizálható és modellezhető, minthogy a többszörös kölcsönös meghatározottságok (determinációk) és az előre- és/vagy visszacsatoló hatások (iterációk) leírása verbálisan csak igen körülményesen (v. ö. Luhmann 1995, akit szellemessége tesz olvasható szerzővé), lineáris matematikai modellek dinamizálásával pedig csak rossz közelítéssel lehetséges.

A komplex rendszerek és azok viselkedésének szabatos meghatározása, illetve megértése sokáig a természettudományok fogas kérdése volt. *J. H. Poincaré* (1854-1912) francia matematikus, fizikus és filozófus, a Magyar Tudományos Akadémia tagja (1906) az ún. három test probléma megoldására tett kísérlete a nem-lineáris determinisztikus és dinamikus (komplex) rendszerek tulajdonságainak és működésének (a „determinisztikus káosz”) első tudományos igényű vizsgálata volt. (A fizikusok addig statisztikai módszerekkel, a véletlenszerű hatásokat „zajként” kezelő vagy „hibahatárként” elkönyvelő sztochasztikus modellek segítségével igyekeztek közelíteni a bonyolult, nem-lineáris rendszerekhez.) A nagy teljesítményű számítógépek megjelenéséig, az 1960-as évek elejéig kellett várni, hogy *Edward Lorenz*, amerikai meteorológus mintegy véletlenül fölfedezze a ma már mindenki által ismert és a közbeszédben is polgárjogot nyert „pillangó effektust”, azaz a rendszer egészéhez mérten csekély hatás által keltett drámai változás lehetőségét (Lorenz 1964). *René Thom*, francia fizikus a katasztrófa elmélet megalapozásával, a komplex rendszerek alaki és szerkezeti sajátosságai kialakulásának tanulmányozásával járult hozzá a nem-lineáris dinamikában rejlő bifurkáció (elágazás, azaz hirtelen állapotváltozás) lehetőségének felismeréséhez (Thom 1989). Honfitársa, *Benoit Mandelbrot* nem-lineáris dinamikus matematikai modelleket alkotott a tört dimenziós önhasonló minták (fraktálok) keletkezésének leírására, a determinisztikus káoszból kibontakozó „rend”, az ún. különös attraktorok szemléltetésére (Mandelbrot 1967, 1977).

A komplex fizikai, kémiai, biológiai és társadalmi rendszerek kutatása azóta virágzik, irodalma könyvtárakat töltene meg – a tőlünk nyugatra eső egyetemi tanszékeken és akadémiai intézetekben. Magyarországon ez a viszonylag új tudományos irány még nem nyert teljes polgárjogot, ráadásul nyugaton is bizonyos nehézségekkel küszködik. Nem csupán arról van szó, hogy a „tudományos” fantasztikum, az ezotéria és az okkultizmus iránt érdeklődők szinte azonnal lecsaptak a nem-lineáris dinamikából fakadó, a lineáris ok-okozati összefüggésekhez szokott szemlélődő számára megfoghatatlan következményekre és akarva-akaratlan visszaélnek azokkal, miként azt *Richard Dawkins*, brit fizikus is jelzi:

„Nemrégiben a beérkező elektronikus postámban a »káoszelmélet«, a »komplexitáselmélet«, a »nem lineáris kritikusság« és hasonló kifejezések számának meredek emelkedését tapasztaltam. Nos, nem állítom, hogy ezeknek a levelezőknek a leghalványabb gőzük sincs arról, amiről beszélnek. Azt azonban igenis állítom, hogy nem könnyű felfedezni, van-e. A mindenféle New Age kultuszok lubickolnak a félig (vagy inkább félig sem) megemésztetten visszaöklendezett tudományos (benyomást keltő) zsargonban: energiamezők, rezgés, káoszelmélet, katasztrófaelmélet, kvantumtudat. [...]

A kvantummechanika határozatlansági tétele és a káoszelmélet – az igazi rajongók őszinte bosszúságára – siralmas hatást gyakorolt a felszínes kultúrára. Mindkettőre rendszeresen hivatkoznak azok, akik hajlamosak arra, hogy visszaéljenek a tudománnyal és kisajátítsák a csodáit. Ezeknek a vonulata a hivatalos sarlatánoktól a New Age-bolondokig terjed.” (Dawkins 2001: 190)

Sokkalta nagyobb nehézséget, sőt károkat okoz a komplex rendszerszemlélet elterjedésében, illetve elfogadtatásában a posztmodern (és poszt-posztmodern) „tudományosság” zsákutcának bizonyult vállalkozása. (V. ö. Sokal – Bricmont 2000) Immár külön könyvtári fondot lehetne nyitni azon munkák számára, amelyek a posztmodern és a komplexitás tudományának alapvető tartalmi és szemléletbeli különbségeiről szólnak (v. ö. Price 1997), s *Immanuel Wallerstein*, a komplex rendszerszemlélet újdonsült zászlóvivője is csak felpanaszolni tudja az „intellektuális impostorokat” leleplező, játékos kedvű tudósok csínytevését (Wallerstein 1999a: 101).^{*} Magyarországon a legkitűnőbb matematikusok és természettudósok közül sokan és eredményesen kapcsolódtak be a komplex rendszerek kutatásába (lásd pl. Szépfalusy – Tél 1982, Tél – Gruiz 2002), a társadalomkutatók közül azonban – egyelőre úgy tűnik – csak a közgazdász *Bródy András* és *Simonovits András*, valamint a szociológus *Fokasz Nikosz* ért el nemzetközi tudományos körökben is elismert eredményeket. (Ha bárki mást kihagytam volna, kizárólag a saját tudatlanságom következménye.) Amíg azonban a közgazdászok mit sem törődnek a komplex szemléletmód népszerűsítésével amúgy is „félkemény” tudományágukban, addig *Fokasz* elismerésre méltó erőfeszítéseket tesz a rokonszenvezők és potenciális csatlakozók megnyerésére (lásd pl. Fokasz 1997, 1999, 2002, 2003). (Más kérdés, hogy ezt milyen hatékonyan végzi, különösen akkor, ha a viszonylag egyszerű matematikai alapok hiányos ismeretét pályatársai szemére hányja, s ha a sarlatánságtól sem visszariadó dilettánsok saját kiadású kötetükben –

^{*} Nem szólva most részletesen azokról az áltudományos kísérletekről, amelyek a komplexitás legáltalánosabb elméleti kereti között igyekeznek – egy kevés transzcendencia hozzáadásával – megoldani olyan sajátos gyakorlati feladatokat, mint például az üzleti vezetés; lásd: Wheatley 2001. Sajnálatos, ám elkerülhetetlen módon közhelyes megállapításokra jut *Vécsey Zsádány* törekvése (Vécsey 2000) is, hogy az üzleti élet korszerű gyakorlatát közvetlenül a káoszelmélet elvont fogalmainak és szemléletének alkalmazása révén mutassa be.

nyilvánvalóan a „különös attraktorról” [strange attractor] szembeállítva, azt totálisan félreértve – a „magyar attraktorról” értekezhetnek minden előzetes vagy utólagos kritika nélkül; lásd: Lajtner 2001.) Sajnálattal kell ugyanakkor megállapítanom, hogy *Magas István* közgazdász kollégám zavarba ejtő vállalkozása (Magas 2002) alighanem inkább elriasztja, mintsem további kutatásra ösztönözné a téma iránt érdeklődő szakembereket.

Magyarország és a kelet-európai társadalmak nemzeti és nemzetközi integrációja (modernizációja), az európai regionális integráció strukturális és funkcionális átalakulása (bővülése és mélyülése), a globális rendszer integráló és differenciáló hatásai (konvergens és divergens tendenciái, v. ö. 1984 és Lévai 2004a) olyan komplex (többszörös meghatározottságokat, előre- és visszacsatolásokat involváló) társadalmi jelenségek, amelyek megértése és megértetése érdekében a társadalomkutatók nem mondhatnak le a legkorszerűbb tudományos eszközök alkalmazásáról. A munkamegosztás fogalmával körülírható társadalmi-gazdasági szerkezet (struktúra) és a tőkefőlhalmozás fogalmával körülírható társadalmi-gazdasági működés (funkció) együttes kezelésére és értelmezésére a komplexitás új tudományának közreműködése révén nyílik mód és biztató perspektíva. A neves tudósok alkotta *Gulbenkian Bizottság* jelentése szerint:

„A komplex rendszerek elemzésének jelentősége a társadalomtudományi elemzés szempontjából igen nagy. A történetileg kialakult társadalmi rendszerek sokrétű, összetett és egymásra kölcsönösen ható egységekből állnak; rájuk az egymásba illeszkedő hierarchikus szervezetek és struktúrák megjelenése és kialakulása, valamint komplex tér-időviselkedés a jellemző. Ráadásul – túl azon a fajta komplexitáson, amelyet a kölcsönhatás állandó, mikroszkopikus mechanizmusaival rendelkező nem lineáris dinamikus rendszerek mutatnak –, a történetileg kialakult társadalmi rendszerek olyan egyedi elemekből állnak, amelyek tapasztalataik eredményeképpen képesek a belső alkalmazkodásra és a megismerésre. Ez, túl a hagyományos fizikai rendszerek nem lineáris dinamikájának szintjén, az összetettség újabb fokát jelenti (ez megjelenik mind a fejlődésbiológiában, mind az ökológiában). [...]

A természettudományok által kifejlesztett komplex fejlődési rendszerek által kínált fogalmi keret olyan összefüggő gondolati készletet nyújt a társadalomtudományoknak, amely jól illeszkedik az ott régóta elfogadott nézetekhez, különösen azok körében, akik elutasították a lineáris egyensúly tudománya által inspirált nomotetikus elemzési formákat. A nem egyensúlyi rendszerek dinamikájára alapozott tudományos elemzések, együtt a többféle elképzelhető jövő, a bifurkáció, a történeti függőség – és egyes esetekben a belső és a benne rejlő bizonytalanság – hangsúlyozásával, a társadalomtudományok fontos hagyományaira válaszolnak.” (Juma et al. 2002: 67-68)

Ehelyütt végezetül *Wallerstein* kissé túlzónak tűnő, de annál figyelemfelkeltőbb szavait idézem az általa „új tudománynak” nevezett komplex rendszerszemlélet lehetséges jövőbeli szerepéről:

„A tudományos elemzés lineáris, egyensúlyi folyamatainak központi szerepe és a maradéktalan precizitás elméleti lehetősége elleni lázadás hallatlan ereje nem abban áll, mintha elutasítaná az alapvető tudományos vállalkozást – az anyagi valóság optimális megértését –, hanem a tudományos módszernek (amelyet azon kísérletként értelmeznek újjá, hogy inkább a komplexitást kívánja értelmezni, semmint hogy megkísérelje a minimálisra csökkenteni a komplexitást) a társadalomtudományokban és a szellemtudományokban folyó értelmes munkához való közelítésben rejlik. Éppen a »két kultúra« – természettudomány és/kontra szellemtudományok – koncepciójának tagadása a lényege a támadásnak. A két kultúra koncepciója ugyanazt a célt szolgálta (sőt lényegében azonos volt vele), mint a társadalomtudományokon belüli különbségtétel a nomothetikai és ideográfiai ismeretelméletek között... Az »új tudomány« végzetesen aláásta a baconi-newtoni tudomány premisszáit ..., bármennyire is nincsen ennek tudatában némely »új tudós« sem.” (Wallerstein 1999b: 124)

II. Globalizáció és a komplex vilárendszer

A főntebb hivatkozott amerikai történész-szociológus, *Immanuel Wallerstein* eredetileg az általános vagy a komplex rendszerelméletre való bármiféle közelebbi utalás nélkül dolgozta ki vilárendszer elméletét. (Wallerstein 1983) (Most tekintsünk el attól, hogy a szerző tiltakozna az „elmélet” megnevezéstől, minthogy az általánosabb érvényű „szemlélethez” ragaszkodik.) A szerző jó ideig megmaradt az *arisztotelészi* rész-egész viszonyrendszerének keretein belül, ám mindvégig igyekezett alkalmazni a komplexitás elméletből következő alapvető összefüggéseket másfél évszázaddal korábban megelőlegező *hegeli* dialektikát. Talán közgazdasági ismereteinek hiányosságait jelzi, hogy amíg a szociológusok által előszeretettel tárgyalt munkamegosztás kérdéseit behatóan vizsgálja, addig a tőkefölhalmozás strukturális és funkcionális aspektusai iránt nem mutat különösebb érdeklődést. Ez lehet az oka annak, hogy a modernizáció egész tárgykörét – lényegében a sokat kárhoztatott „eurocentrizmus” egyoldalú és elfogult szemléletére hivatkozva – legszívesebben „eltemetné” (Wallerstein 1976), de nem szán jobb sorsot a posztmodernitásnak sem (Wallerstein 1995).

Wallerstein minazonáltal nem hagy kétséget afelől, hogy a *modern* vilárendszer kialakulásának időszakát, a szó szerinti globalizáció kezdetét a XV. század második felére, tulajdonképpen az „özönvíz előtti” kereskedelmi (pontosabban: kalmár) tőkének a gazdaság

termelő szférába történő áramlása beindulásának idejére teszi. (Wallerstein 1983, 1999a) Noha a XVIII. század második feléig ez a folyamat meglehetősen lassú ütemben haladt előre (a már hivatkozott *Jánossy Ferenc* számára is sok fejtörést okozva), az ún. *Verlag*-rendszer, majd a manufaktúrák megjelenése a munka tőkének való fokozatos, de reális alávetéséről, a primitívről az általam organikusnak nevezett tőkefelhalmozásra való (korántsem egyenletes és egyöntetű) átmenetről tanúskodik – legalábbis Európában. Magyar társadalomkutatók között ismereteim szerint eddig *Bayer József* filozófus-politológus tette egyértelművé a modernizáció és a globalizáció közötti kölcsönviszonyt (Bayer 1999: 287-290; 2000), noha az előbbit nem a tőkefelhalmozás specifikumára vezeti vissza, hanem hagyományos módon annak különböző – „pozitív” és „negatív” – technikai, szociális és kulturális megnyilvánulásait elősorolva definiálja.

Számos szerző – a *wallerteini* paradigmát túlajtva – a világrendszer korát nem 500, hanem 5000 évre teszi (Frank – Gills 1993), s ezzel a globalizációnak (és a világrendszernek) sajátos értelmet tulajdonítanak. Hasonlóképpen jár el *Balogh András* történész-politológus is, aki az ókori Róma afro-eurázsiai birodalomépítését, a keresztény hit világvallássá válását „korai globalizációnak” tekinti (Balogh 2001). Nem kétséges, hogy valós és lényegi, az egész emberiség történelme menetének meghatározó irányt szabó folyamatokról van szó, s ebben az értelemben a globalizációt az emberi faj Afrikából való kirajzásáig visszavezethetjük, majd attól fogva valamennyi kontinenshatáron túlterjeszkedő birodalmat, minden világvallást a korai globalizáció megjelenítőjeként mutathatjuk be. A kapitalizmust megelőző korokban az emberiség számára a holocén környezeti rendszer jelentett valóban globális rendszert, a birodalmakhoz csatolt vagy közös hitre térített lokális társadalmak közötti kapcsolatok azonban mindvégig esetlegesek és rendszertelenek maradtak. Ha azonban a globalizáció folyamatát az egész földgolyóra kiterjedő társadalmi kapcsolatok *rendszere* kialakulásának tekintjük, tehát olyan rendszer létrejöttének, amely „nem úgy alkot egészet, mint pl. egy rakás, hanem a részeken túl is még valami egészet jelent”, akkor a rendszert teremtő és összetartó (integráló) speciális társadalmi erőt és annak működését (funkcióját) célszerű definiálnunk. A *modern* világrendszer esetében ez az erő a *tőke*, és működése a *főlhalmozás*.

A fentiekben bemutatott *marxi* ihletésű, történetileg és logikailag is igazolható modernizáció-főlfogás belátása helyett szerzők egész sora (lásd pl. Micklethwait. – Wooldridge 2000) *Marx* és *Engels* népszerű pamfletjére hivatkozik, mint a globalizáció folyamatának első markáns leírására:

„Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, végigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón. Mindenüvé be kell magát fészkelnie, mindenütt összeköttetéseket kell létesítenie.

A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakciók nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket, amelyeknek meghonosítása minden civilizált nemzet életkérdésévé válik, olyan iparok, amelyek már nem hazai nyersanyagot dolgoznak fel, hanem a legtávolabbi égővek nyersanyagát, és amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják. A régi belföldi termékekkel kielégített szükségletek helyébe újak lépnek, amelyeknek kielégítésére a legtávolabbi országok és éghajlatok termékei kellenek. A régi helyi és nemzeti önellátás és elzárkózottság helyébe a nemzetek sokoldalú érintkezése, egymástól való sokrétű függése lép.” (Marx – Engels 1963: 20)

Az *interdependencia* integráló erőként történő meghatározása tautologikusnak tűnhet, s nem egy szerző valóban ilyen értelemben alkalmazza. Neves kutatók ontják írásaikat az újra fölfedezett és újraértelmezett társadalmi viszonyokról: *a hálózatokról* (Castells 2005, Barabási 2003, Buchanan 2003), s a globalizáció teoretikusai boldogan illesztik egymásnak akár tökéletesen ellentmondó elméleteikbe a világhálózat fogalmát. A *komplex interdependencia* eszméjének megjelenése (Keohane – Nye 2001) még akkor is komoly előrelépésnek tekinthető, ha csupán a globális kapcsolatrendszer sokrétűségének kifejezésére szánták. Kevés az olyan, a komplex rendszerelméletre ugyan explicit módon nem hivatkozó, de az interdependenciát többszörös kölcsönös, ám eredendően aszimmetrikus meghatározottságként, a világgazdaságot „szerves rendszerként” értelmező szerző, mint például a nemzetközi elismertségnek örvendő magyar közgazdászok, *Simai Mihály* és *Szentes Tamás* akadémikus. (Legutóbbi munkái közül magyar nyelven lásd: Simai 2000 és 2003, angolul: Simai 2001, illetve Szentes 2002 és 2003a, angolul: Szentes 2003b.)

A többszörös kölcsönös determinációk nyilvánvaló következménye a nem-linearitás, azaz matematikailag a nem elsőfokú függvényekkel (differencia és differenciál egyletekkel) leírható összefüggések modellezése a komplex rendszerek viselkedésének elemzésekor. A nem-linearitás azonban nemcsak funkcionálisan (függvényszerűen), hanem longitudinálisan (időben) is érvényesül az előre- és visszacsatolásokat is magába foglaló komplex rendszerekben. Aligha véletlen, hogy a „gyorsuló idő” metaforája (vagy általában a nem egyenletesen múló idő problematikája) már régóta, az idő „pénzzé válása” óta foglalkoztatja a rendszerben gondolkodó társadalomkutatókat. A társadalmi, gazdasági és politikai cselekvések globális méretekben fokozódó egyidejűsége (szinkronitása) a világrendszer

komplexitásának nyilvánvaló következménye. (V. ö. Strogatz 2003.) A szinkronicitás („akauzális időbeli egybeesések”) zavarba ejtő jelensége (Combs – Holland 1997) köztudottan olyan tekintélyes tudósokat sem hagyott nyugodni, mint *Carl Gustav Jung* (Jung 1973) vagy *Arthur Koestler* (Koestler 2002). Legutóbb éppen a káoszelméletet népszerűsítő könyvéről híressé vált *James Gleick* jelentette meg új kötetét „arról, hogy szinte minden felgyorsul” (Gleick 1999, 2003). A „reálidőben”, késedelem nélkül folyó számítógépesített üzleti élet a gyakorló közgazdászok számára már mindennapi tapasztalat, s a szinkronicitás élményének éppúgy társadalmi háttérül szolgál, mint például a távíró világméretű elterjedése a múlt század elején.

A kérdés mármost csak az, hogy a komplex rendszereket és azok működését leírni képes nem-lineáris dinamika alkalmazható-e az emberi társadalom legátfogóbb egysége, a világrendszer és annak működése elemzésére. *Manuel Castells*, a világrendszer evolúcióját technológiai determinista álláspontból megközelítő szociológus jól érzékelhető, de nehezen értelmezhető – éppen a lényeg félreértéséből fakadó* – fönntartással ír a komplex rendszerszemléletről:

„Az 1980-as években divatossá a »káoszelmélet«. Erre alapozva a '90-es években a tudósok és kutatók egész serege kezdte alkalmazni azt a közös episztemológiai megközelítést, amit a »komplexitás« kulcsszóval jellemezhetünk. Az új-mexikói Santa Fe Intézet ... szemináriumokat tartott ebben a tárgykörben. Az intézet köré szerveződő intellektuális kör azt a célt tűzte ki maga elé, hogy egy új paradigma kontextusába helyezték a tudományos gondolkodást, beleértve a társadalomtudományokat is. Olyan önszervező struktúrák kialakulásának megértésére összpontosították figyelmüket, amelyek a folyamatok elindításában szerepet játszó, alapvető elemek közötti egyre magasabb szintű kölcsönhatások során az egyszerűségből a komplexitást és a káoszból egy magasabb szintű rendet képesek teremteni. Noha az általánosan elismert tudomány fősodrárt képviselő tudósok ezt a programot, mint nem bizonyítható állítások rendszerét gyakran elutasítják, a káoszelmélet jól példázza azokat az erőfeszítéseket, amelyeket az információs korban különböző helyeken kifejtének a tudomány és a technológia egymást kölcsönösen megtermékenyítő, közös intellektuális

* *Samuel Huntington*, a neves amerikai politológus a komplexitás-elméletből következő „káoszparadigma” totális meg nem értéséről tesz tanúbizonyságot, amikor a káoszt az anarchiával tévesen azonosítva a következőképpen érvel:

„Az államközponitú paradigmához hasonlóan a káoszparadigma is közel jár a valósághoz. Szemléletes és pntos képet ad sok mindentről, ami a világban történik, de az államparadigmától eltérően rávilágít a világpolitika hidegháború utáni korszakának jelentős változásaira is. ... E paradigma fogyatékoságai azonban még az államközponitú paradigma fogyatékoságainál is komolyabbak. A világ, meglehetően, kaotikus, ám mégsem hiányzik belőle teljesen a rend. Az egyetemes és differenciálatlan anarchia képe kevés fogódzót kínál a politika szereplői számára a világ megértéséhez, az események rendszerezéséhez és jelentőségük értékeléséhez, az anarchia tendenciáinak előrejelzéséhez, a káosz válfajainak és feltehetőleg különböző okainak és következményeinek megkülönböztetéséhez, illetve a követendő irányok kijelöléséhez.” (Huntington 1998: 39.)

talajának megtalálása érdekében. Úgy tűnik azonban, hogy ez a megközelítés kizárja egy integráló rendszer kereteit. A komplexitás elméletét inkább a sokféleség megértésére irányuló módszernek, mintsem egységes metaelméletnek kell tekintenünk. Ismeretelméleti értéke a természet és a társadalom önszervező jellegének felismeréséből és tudomásul vételéből fakad. Nem arról van szó, hogy nincsenek szabályok, hanem arról, hogy a szabályok a szándékosan végrehajtott cselekvések és az egyedi kölcsönhatások megszakítatlan folyamatában alakulnak ki, és folyamatosan változnak.” (Castells 2005: 121-122.)

Simai Mihály közgazdász akadémikus is – ám úgy tűnik, éppen ellenkező irányból – némi szkepticizmussal szemléli *James Rosenau* ilyen irányú törekvéseit (Rosenau 1990, 1997), a részletekbe menő vizsgálódás alaposságát féltvén a komplex rendszerszemlélet holizmusától (Simai 2000). Noha tisztában vagyok *Simai* elfogulatlanságával és *Lukács* még megbocsátható elfogultságaival, az alábbi idézet – a Lukács-tanítványok emlékezetébe is idézendő – mégis idekívánkozik:

„Nem az ökonómiai motívum elsődlegessége a történelemmagyarázatban, hanem a totalitás nézőpontja különbözteti meg döntően a marxizmust a polgári tudománytól. A totalitás kategóriája, az egésznek részei feletti, mindenoldalú, meghatározó uralma képezi annak a módszernek a lényegét, amelyet Marx Hegeltől vett át, és eredeti módon egy teljesen új tudomány alapjává alakított. [...]

... Persze elkerülhetetlen mind egész kutatási területek, mind pedig ezeken belül egyes problémakomplexumok vagy fogalmak elemeinek absztraháló izolálása. A döntő kérdés azonban az, hogy ez az izoláció csupán eszközként szolgál-e az egész megismerésére, vagyis mindig beágyazódik-e az elkülönítésben feltételezett és megkövetelt, helyes, totális összefüggésbe, vagy pedig az izolált részterületek absztrakt megismerése megőrzi »autonómiáját«, és öncéllá válik. A marxizmus számára végső soron tehát nem létezik önálló jogtudomány, nemzetgazdaságtan, történelem stb., hanem csupán egyetlen, egységes – történelmi-dialektikus – tudomány, amelynek tárgya a társadalom mint totalitás fejlődése.” (Lukács 1971: 246-247)

Rosenau és újabban *Wallerstein* – és az által választott utat járó más kutatók is, mint például *Samir Amin* (1992) – végül visszarettennek a komplexitás elmélet teljes fegyverzetének bevetésétől, s a bifurkáció, a káosz, a turbulencia bevett fogalmait metaforaként alkalmazzák a világrendszer komplex jelenségeinek leírására. (Üdítő kivétel pl. *Straussfogel* 1997.) *John Urry* legutóbbi könyvében (Urry 2003) a hálózatok (networks) és folyadékok (fluids) szóképeivel operál, amikor a globális komplexitás megragadására tesz kísérletet. *Rosenau* a fragmentáció és az integráció szavakból megalkotja a „fragmegráció” fogalmát, amikor a globalizáció differenciáló és integráló hatásait vizsgálja. Az *Oxford*

Dictionary of New Words 1991. évi kiadásának 134. oldalán megjelent szellemes új üzleti kifejezést, a „glokalizáció” fogalmát *Roland Robertson* (1995) azon dialektikus összefüggés jelölésére használja, amelyet *Wallerstein* már jóval korábban mint „az egyetemességnek a különösségen és a különösségnek az egyetemességen keresztül való megnyilvánulásaként” (*universalism through particularism and particularism through universalism*) írt le. (Wallerstein 1984: 167) *Wallerstein* a világrendszer jövőjéről elmélkedve a következőket írja:

„... a kapitalista világgazdaság történelmi rendszer, amelynek ennél fogva történelmi élete van: létrejött; egész sor ciklikus ritmusa és időszakonként megismétlődő trendje van, amelyem ma jellemzik; belső ellentmondásai vannak, amelyek végül pusztulásához fognak vezetni. ... a rövid távú ellentmondások középtávú megoldásokhoz vezetnek, amelyek aszimptótákhöz közelítő hosszú távú lineáris görbékre fordíthatók le. Amikor megközelítik ezeket az aszimptótákat, csökken az egyensúlyhoz való visszatérés érdekében gyakorolt nyomás, ami egyre nagyobb oszcillációkhoz és kettéágazódáshoz vezet. A görbe kis változását eredményező nagy, véletlenszerű hullámzások helyett a kis ingadozásoknak nagy változások lesznek a következményei.

A kettéágazódás fenyegető közelsége, amit az idéz elő, hogy immár nemigen állnak rendelkezésre középtávú megoldások a rövid távú ellentmondásokra, katasztrofális hatással van a rendszerre. [...]

Ez azonban nem *szükségszerűen* jelent jó hírt a rendszer ellenfelei számára. A kettéágazódások következményei nem előreláthatóak. Az, ami majd a kapitalista világgazdaság helyére lép, végső soron jobb lehet, de rosszabb is lehet nála. Nincsen tehát okunk sem kétségbeesésre, sem ünneplésre. Mindazonáltal van egy alapvetően biztató elem. A kimenetel kollektív erőfeszítésünk eredménye lesz, ami leginkább az új rendszerellenes mozgalmak munkájában nyilvánul majd meg. Míg korábban nagy ingadozások kis eredményekhez vezettek (ebből fakad a »determinizmus«, a reformizmus eredményeiben való csalódás, még akkor is, ha ezt »forradalomnak« nevezik), most kis ingadozások nagy változásokra vezetnek majd (innen ered a nyitottság az igazi »tevékenység« iránt, innen ered valamennyiünk felelőssége.)

Jelenleg a világrendszer változó félben van. Most már nem ciklusok és trendek kisebb, állandó összesítésének a korát éljük. 1989-cel feltehetően rázárult az ajtó a múltra. Meglehet, most már megérkeztünk a bizonytalanság valóságos birodalmába. A világrendszer természetesen továbbra is működni fog, sőt »jól« fog működni. De éppen, mert továbbra is úgy fog működni, mint ahogy már 500 éve működik, tehát keresi a szakadatlan tökefelhalmozás módjait, hamarosan képtelen lesz ilyen módon működni. A történelmi kapitalizmus, mint minden történelmi rendszer, nem kudarcai, hanem sikerei okán fog elpusztulni.” (Wallerstein 1999b: 124-125)

Szentes Tamás az 1990-es évek elején a világgazdaságban végbement strukturális átalakulást elemezve a rendszer egészében kialakult részleges káosz kialakulására hívja föl a figyelmet:

„Bár a kilencvenes évektől nyilvánvalóan egy új világgazdasági korszak [eredeti kiemelés – L.I.] kezdődött, annak jellemzőit és várható fejleményeit aligha lehet még felvázolni vagy akárcsak feltételezni is, különös tekintettel az egyelőre rendkívül ellentmondásos tendenciákra, sőt sok tekintetben *kaotikus* [az én kiemelésem – L.I.] viszonyokra.” (Szentes 1992: 13)

Bayer József Ágh Attilára (Ágh 1997: 96-97)) hivatkozik, amikor a káosz fogalmát nyilvánvalóan szintén csak metaforikus értelemben alkalmazva és ilyen értelemben a világrendszer rendezetlenségét („világrendetlenséget”) vizionálva a következőket írja:

„A káosz egy része magából a globalizálódás folyamatából adódik, amelynek kihívásaira a nemzetállami aktorokon kívül nemzetközi intézmények és szervezetek sokasága keresi a választ.” (Bayer 1999: 290)

III. Globalizáció és regionalizáció: integrálódás és differenciálódás

A komplex világrendszer és alrendszerei evolúciójának kérdéskörében végzett globális és regionális politikai gazdaságtani kutatásaim alapvonalait az alábbiakban foglalom össze vázlatosan:

Rendszerelméleti szempontból *a globalizáció, azaz a munka világméretű megosztása és a tőke világméretű fölhalmozása leírható mint a társadalmi aktorok növekvő egymásrautaltsága (interdependenciája) és a társadalmi interakció ezzel párhuzamosan fokozódó egyidejűsége (szinkronitása) kezdve a világkapitalizmus 16-17. századi kereskedelmi forradalmától a 18-19. századi ipari forradalmán át a 20-21. századi pénzügyi forradalmáig. Rövidebben és a komplexitás elmélet fogalmaival: a globalizáció az önszerveződő világrendszer komplexitásának (elemei számának és/vagy kölcsönhatásának) növekedése. (V. ö. Lévai 2003-d, 2004a-b) Következésképpen a világgazdaság nem egyöntetűen növekszik, a világrendszer nem egyöntetűen bővül, azaz a globalizáció, a komplex világrendszer evolúciója nem egyöntetű, hanem hierarchikus regionális (és lokális) struktúrákban zajlik. (V. ö. Lévai 1998b, 2000a, 2000c, 2001, 2002a-d, 2003a-e, 2004a-b).** Ebben az összefüggésben *a világrendszer regionalizációja fölfogható aszimmetrikus globális integrációként, vagy fordítva: a világrendszer aszimmetrikus regionális*

* A fenti összefüggéseket meglepetésemre egyes szerzők szó szerint és hivatkozás nélkül, mint tudományos evidenciákat mutatják be, lásd Beszteri 2001a: 272, 2001b: 9. Megtisztelő és megbízható kivétel Gáthy 2002: 44.

differentiálódásaként, ami megteremti a centrum–alcentrum–félperiféria–periféria (hierarchikus) viszonyok globális téridőbeli kontinuumát. (A globalizáció tehát nem egyszerűen „globális integráció”, miként azt *Joseph Stiglitz* [2003] definiálja.) Az egyes központi, alközponti, fél-peremvidéki és peremvidéki régiók ezen kontinuum egyes – akár egymást átfedő – szakaszain helyezkednek el és belső erőforrásaik mozgósíthatóságához, valamint a külső erőviszonyok módosulásához mérten, de nem feltétlenül arányosan változtat(hat)ják helyüket és szerepüket. A régiók tehát egymástól megkülönböztethető, viszonylagos önállósággal rendelkező, sajátos történelmi fejlődés eredményét képviselő alrendszerek (struktúrák) saját központi, alközponti, fél-peremvidéki és peremvidéki szubrégiókkal a tőkés világszisztemen belül, amelyek helyét és szerepét (funkcióját) szintúgy a belső és külső erők (nem-lineáris) eredője határozza meg.

Az Európai Unió a világszisztem egyik alcentruma, de semmiképpen sem a centrum, a központi „mag”. Ez jelenleg az angolszász alrendszer központja: az Egyesült Államok, de történelmileg belátható időn belül már nem sokáig. (Új időknek új dalait most alighanem valahol Ázsiában komponálják, v. ö. Weede 1999.) Az európai integráción belüli differenciálódás, a szűkebb körű, de „nagyobb sebességű” szubregionális együttműködés, önszerveződés nem új jelenség (v. ö. Kulcsár – Lévai 2003, Lévai 2000, 2002b, 2002f, 2003a, 2003d): egyik legnagyobb, sőt meghatározó jelentőségű példája az 1985-ben megkötött Schengeni Egyezmény Franciaország, Németország és a Benelux államok között (10 tagállamból öt), amihez 1990-ben csatlakozott Olaszország (12 tagállamból hat), majd a második, végrehajtási Egyezmény 1995-ös életbelépése óta már csak a sajátos földrajzi helyzetű Egyesült Királyság és az Ír Köztársaság nem részese a Schengeni rendszernek. Hasonlóképpen: az 1999-ben 11 tagállam részvételével megalakított Gazdasági és Monetáris Unió (angol nyelvű rövidítéssel: *EMU*) soha nem jöhetett volna létre, ha a rendszer a maastrichti kritériumokat is teljesítő valamennyi, különböző megfontolásokból mindmáig, de aligha véglegesen kimaradt tagállam (Dánia, Egyesült Királyság, Svédország) csatlakozását beárta volna. Mint köztudott, Görögország 12. tagként 2001-ben csatlakozott az EMU-hoz, az újonnan csatlakozott államok pedig kötelesek belátható időn belül teljesíteni a konvergencia kritériumokat és ennek alapján belépni a közös pénzt elfogadó és alkalmazó tagállamok közösségébe. Mindezek alapján nem tudok teljes mértékben igazat adni *Martonyi Jánosnak*, a Magyar Köztársaság volt külügyminiszterének, az Európai Alkotmányos Szerződést kidolgozó Konventbe delegált kormány-, majd ellenzéki képviselőnek, amikor *Arnold Toynbee* brit történelemfilozófus „integráció-dezintegráció” dichotómiájára utalva (Toynbee 1960: 360-558.) a következőket fejtegeti:

„Az új, tehát újraegyesített Európa a szolidaritásra és az egyensúlyra kell, hogy épüljön (*sic!*), ahol senki nem érzi úgy, hogy érdekei háttérbe szorulnak. Legyenek egyensúlyban a nagyok és kevésbé nagyok, legyenek egyensúlyban a különböző uniós intézmények és érvényesüljön a jogok és kötelezettségek egyensúlya is. Az integráció jövőbeli esélyeit egy sikeres Alkotmány jelentős mértékben megnöveli és enyhíti a reá leselkedő veszélyeket is. E veszélyek is számosak, annál is inkább, mert minden integrációs fejlődésben benne rejlik a dezintegráció, a fragmentáció lehetősége is. Erre is utalnak jelek és a »többsebességű« Európa koncepciójának erőteljesebb megvalósítása elkerülhetetlenül ebbe az irányba vezet. [...]

A többsebességű EU témája a jövő egyik legizgalmasabb kérdése. Amikor arra utaltam, hogy nem ismerjük a jövőt, mindenekelőtt arra gondoltam: nem tudjuk, hogy a következő fél évszázadban tovább folytatódik-e az egységesedési tendencia; integrációs vagy dezintegrációs folyamatok indulnak-e meg.

Arnold Toynbee óta tudjuk, hogy a történelem az integrációnak és a dezintegrációnak az egysége. Ezek együtt zajlanak. Ezért nehéz megmondani, mit hozhat a jövő. A többsebességű EU óhatatlanul fokozza a széttöredezés veszélyét, ugyanakkor realitás is. Az Európai Unióban már jelenleg is létezik a többsebesség, a tagállamok egy részének összefogása például az euró vagy a védelmi politika ügyében. De hogy ezt meddig kell és lehet engedni, és milyen feltételekkel, ez ma vitakérdés. Ez lesz a következő uniós évek, évtizedek egyik nagyon fontos kérdése. Nekünk is itt kell majd megkeresnünk azokat a támpontokat, érdekeket, amelyek sajátosan magyar szempontok diktálnak. (*sic!*) Úgy vélem, kívánatos és lehetséges is, hogy ne nőjön túlságosan a ma gyorsabban és kevésbé gyorsan haladó uniós tagállamok és leendő tagok közti távolság.” (Balázs – Martonyi 2003: 9 és 20-21.)

A magam részéről arra hívnám inkább föl a figyelmet, hogy minden integrációs fejlődésben benne rejlik a differenciálódás lehetősége is. Minden komplex, önszervező rendszer, így az európai integráció rendszere is emergens, autogenetikus jelenségeket, illetve folyamatokat produkál. Ha nem így lenne, akkor az önhelyreállító vagy önszabályozó mechanizmusok csupán tradicionális birodalomépítésre és fenntartásra, végül összeomlásra, valóban dezintegrációra kárhoznának a tőkefölhalmozás modern globális rendszerében alkalmazkodni és megújulni, azaz differenciálódni képtelen regionális alrendszer. Ugyanez vonatkozik a gyorsabban vagy lassabban integrálódó tagállamok mindegyikére, legyenek azok „nagyok vagy kevésbé nagyok”.

Az Európai Unióhoz 2004. május 1-én csatlakozott tíz ország közül kilenc mind strukturálisan, mind funkcionálisan kis államnak tekinthető. A történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy az európai integráció minden eddigi bővítése az egyes (kisebb és nagyobb) államok nemzeti érdekeinek érvényesítését az eseti tárgyalások menete során sikerült többé

vagy kevésbé elérni. Most azonban némileg másképpen alakult a helyzet: az *ad hoc* megoldásokon a nagyszámú jelölt példája felismerhető nyomokat hagyott, s minden jel arra mutat, hogy a jövőben is jellemző lesz a csoportos érdekképviselet és érdekérvényesítés igénye. (Kulcsár – Lévai 2003: 12-13, Lévai 2003a: 147)

Az EU-hoz csatlakozott, modernizáló kelet-európai államoknak természetesen a félperifériás viszonyok mielőbbi felszámolása, az önfenntartó növekedés biztosítása érdekében a lehető legkedvezőbb intézményi-szabályozási feltételek kialakításában érdekeltek, s ennek egyik eszköze lehet szubregionális szintű közös politikai föllépésük és gazdasági együttműködésük. Álvitának tűnik, hogy „alulról”, belső gazdasági erők hatására, vagy „felülről”, politikai döntés eredményeképpen jön-e létre életképes szubregionális együttműködés, hiszen nyilvánvaló, hogy a két oldal egymást feltételezi. (V. ö. Neumann, 1999) Hiábavaló ugyanis a politikai szándék, ha nincs kölcsönös relatív előnyöket biztosító együttműködésre lehetőség (erről tanúskodik a fejlődő országok integrációs kísérleteinek kudarca), s hiába adottak a gazdasági feltételek, ha nincs vagy nem lehetséges a közös politikai akarat (a CEFTA látszatsikere ennek egyik példája).

Az Unión belüli szubregionális együttműködés szempontjából a Benelux kisállamok külön „érdekvédelmi” csoportja múltbeli tapasztalata és jövőbeli szerepe lehet az a „precedens”, amit már a Római Szerződés 233. Cikke is elismert, az Alkotmányos Szerződés IV. Rész 5. cikke pedig újra elismer.. Az észak-európai államok közötti (*Nordic*) szorosabb együttműködés fél évszázados eredményei (*acquis nordiques*) hasonlóképpen új kontextusban mutathatnak példát az Unió keleti irányú kibővítése után. Egyfelől a munkaerő újratermelésében való közvetlen és aktív, intézményes állami szerepvállalással („jóléti állam”), másfelől a nemzetközi együttműködési és biztonsági rendszerekben való tevékeny és kezdeményező szerepet vállaló külgazdasági és külpolitikával („kisállamiság”) jellemezhető, a szurpranacionális elemek híján is hatékony északi együttműködési modell a termelékenység növekedésén alapuló szerves, specifikus tőkés felhalmozás, a modernizáció egyszeri és megismételhetetlen, történelmileg kialakult különös, szubregionális mintája. (Lévai 2000b: 53) Másolni, utánózni aligha lehetséges. Magyarország és az Unióhoz újonnan csatlakozott sorstársainak helye – minden történelmi meghatározottságával együtt – ugyanis Kelet-Európában van és nem északon. A nemzeti adottságokat és a nemzetközi feltételeket egyaránt számításba vevő hosszú távú modernizációs modell azonban a világtőkés expanzió, azaz a globalizáció rövid távú előnyeit és hátrányait egyaránt számításba véve optimális és hatékony fejlődési utat jelölhet ki az egyes kelet-európai, félperifériás helyzetű és szerepű országok

számára. A sikeresen modernizáló EU-tagállamok példáját ebből a szempontból érdemes tanulmányozni, és mindamelletts saját – pozitív és akár negatív – tapasztalatainkkal magunk is hozzájárulhatunk a nagy európai modernizációs projektum sikeréhez. Mint *Inotai András* fogalmaz új hangvétellő írásában:

„A sikeresebb válaszok a globalizációs kihívásra érdekes módon a kevésbé fejlett és kisebb EU-tagállamokban, mindenekelőtt az európai integráció »félperifériájának« tartott országokban fogalmazódtak meg (lásd az ír növekedést, a portugál vagy a holland munkaerőpiac rugalmasságát, a finn és svéd információs technológia fejlődését). Részben már ma, még inkább azonban a tagságot követően ide sorolódhat majd nem egy kelet-közép-európai ország is. Bár a hatalmas gazdasági és társadalmi veszteségeket is produkáló politikai-gazdasági rendszerváltás egyes negatív következményei még hosszabb ideig nem fognak kikopni a társadalom emlékezetéből, minden kudarc és esetenként súlyos gazdaságpolitikai hiba ellenére kétségtelen, hogy a csatlakozni kívánó országok egy része figyelemre méltó kitörési-felzárkózási energiával rendelkezik. Még a sokak szerint elsietett piacnyitás vagy a külföldi tőke – egyesek szerint a »kívánatosnál« erőteljesebb – befolyása is ezt a potenciált erősíti. Ez társul a sokszor kényszerből, de nem kis mértékben több évszázados történelmi tapasztalatokból származó (sajátosan) innovatív viselkedéssel, a meglehetősen magas általános műveltségi-oktatási színvonallal, és a jobb élet, a magasabb életszínvonal elérésére irányuló hol nagyon konkrét, hol inkább csak vágyakozó törekvésekkel. Ha valahol, akkor az európai félperiférián bontakozhatnak ki a globalizációra adható sikeres európai válaszok. Pontosabban fogalmazva: a klasszikus Rajna menti szociális jóléti modell (jelentősen) módosított formában akkor lehet képes európai választ adni a globalizációs kihívásokra, ha nagymértékben dúsul és gazdagodik az európai félperiféria tapasztalataival és magatartásmodell-elemeivel.” (Inotai 2001: 54)

A kelet-európai régió dilemmája tehát ez idő szerint az, hogy hajlandó és képes-e szervesen integrálódni a világrendszernek elsőként *Michel Albert*, francia közgazdász által „Rajna-vidékinek” nevezett (Albert 1993) alrendszeréhez, s ily módon a jelenleginél kedvezőbb félperemvidéki vagy alközponti helyet elfoglalni a centrum-alcentrum-félperiféria-periféria viszonyok által strukturált világrendszerben, minthogy központi(bb) szerepet a tőke jelenkori offenzívája kínálta funkciók, a mai hierarchikus világrend keretében aligha tölthet be. Avagy nem hajlandó vagy képes kedvezni az egymást feltételező és átható globalizációnak és regionalizációnak, azaz a modernizációnak és az integrációnak, a hazai tőke megszerveződésének és a külföldi tőke beáramlásának – és a félperifériák perifériájára sodródik, ezzel a „rajnai” vívmányokat is veszélybe sodorván. Ez nagyrészt politikai kérdés.

Nincs arról szó azonban, hogy a „Rajna-vidék” merőben politikai megfontolásokból mindenképpen magához szándékozna csatolni a régió országait, vagy hogy a többségében nem-zsidó, nem-ortodox, nem-muzulmán, stb. Kelet-Európa valamiféle civilizációs vagy politikai küldetést teljesítene/teljesíthetne a keresztény/keresztyén Nyugat újraintegrálásában, miként azt *Samuel Huntington* interpretálja (Huntington 1998: 261). A közép-európai identitás megteremtését nemcsak az Unió formális határainak keletre tolódása, hanem a „rajnai” szerves felhalmozási minta (vagy kultúra) reális térhódítása mozdíthatja elő. Törökország európai identitásának kialakulása vagy kialakítása sem egyszerűen elhatározás kérdése: az eredeti tőkefelhalmozás mintáinak túlélése és fennmaradása minden politikai jó szándékot keresztezhet, a nemzeti és a nemzetközi (regionális) integráció programját pedig mindkét oldalon súlyosan veszélyeztetheti.

A második számú – inkább gazdasági – kérdés: hogyan választ/választhat Kelet-Európa a fennmaradás és túlélés ésszerűségén túl a modernizáció és a „közép-európaivá” válás szempontja és igénye alapján? A válasz lehet technokrata (lényegét tekintve neoliberais): az *önnszabályozó* szabadpiaci mechanizmusokra hagyja az egészet, azok minden társadalmi-gazdasági hatásával és mellékhatásával. Ám válaszolhat humánusabb (például szociáldemokrata) módon: a hátrányos helyzetű térségek és közösségek felzárkózása érdekében a piaci erők szabad működését ötvözi a közösségvállalás és esélyegyenlőség *önnszervező* elveinek érvényesítésével. Az Európai Unió regionális (strukturális és kohéziós) fejlesztési programjai is ebben, a szolidaritás és a méltányosság szellemében születtek – a már csatlakozott és a még csatlakozásra váró kelet-európai államoknak éppen ezt kellene kihasználniuk Közép-Európához való szerves gazdasági és kulturális integrálódásuk érdekében. Minthogy az európai integráció lényegében és valójában az európai tőke integrációját: globalizációját és akkumulációját célozza, be kellene látniuk végre, hogy immár nem elsősorban atlanti elkötelezettségüket vagy az európai kultúrkörhöz való tartozásukat kellene bizonygatni, hanem mindenképp előtérbe a belső szellemi erőforrásokat és anyagi felhalmozási forrásokat lenne célszerű megszervezni és mozgósítani – az Európai Unió társfinanszírozási elvárásainak is megfelelően. (V.ö. Lévai 2000a-c, 2001, 2002a-b, 2003a, 2003d) Ennek mikéntje azonban már nem a globális és regionális politikai gazdaságtan, hanem a gazdaságpolitika tárgykörébe tartozó másik tanulmány témaköre lenne.

IV. Összefoglalás

A globalizáció: a komplex világrendszer evolúciója, komplexitásának (a rendszer elemei közötti kapcsolatok extenzitásának és intenzitásának) növekedése; a komplex rendszerek nem-linearitásának szempontjából, funkcionálisan a társadalmi aktorok egymásra utaltságának (interdependenciájának) növekedéseként, dinamikája szempontjából, longitudinálisan pedig a társadalmi interakciók egyidejűségének (szinkronitásának) fokozódásaként értelmezhető világméreteken. A nem-lináris dinamika a komplex rendszerek önszervező, visszacsatoló, azaz adaptív tulajdonságára utal.

A regionalizáció: aszimmetrikus globalizáció. A világrendszer történelmileg nem egyöntetűen, szimmetrikus formában, hanem térben és időben egyenlőtlen ütemben, aszimmetrikus mintákban fejlődik. A nemzeti és a nemzetközi viszonyok dichotómiája is ebben a kontextusban értelmezhető. A nemzetközi, illetve a globális viszonyok elméletének „realista”, illetve „idealista” iskolái közötti vita a világrendszer immanensen hierarchikus struktúráinak komplex rendszerelméleti megközelítésében tárgyát veszti. A holisztikus látásmóddal szembeni kifogás a részek szem elől tévesztése miatt, az egészre fordított egyoldalú figyelem alapján, a komplexitás-elmélettel szemben hasonlóképpen aligha tartható.

A modernizáció: az eredeti tőkefőhalmozás történelmi szakaszára épülő specifikus akkumulációs minta, történelmileg kialakult struktúra, illetve a tőkének a termelésbe történő behatolását (a munka valóságos alávetését) jelentő, történelmi elágazási (bifurkációs) pontot követő társadalmi-gazdasági-politikai fejlődési szakasz. A kereskedelmi, az ipari és a pénzügyi tőke egymásra épülő főhalmozási szakaszai hasonló elágazási pontokból teljesedtek ki történetileg.

A tőkének immár nemcsak formálisan, hanem a fogyasztás társadalmasodása (társadalmi újratermelése) révén reálisan is alávetett munka biztosítja a felhalmozás specifikusan tőkés forrását, a pótláson fölüli beruházáshoz szükséges többletet. Az eredeti (primitív) és a specifikusan tőkés (organikus) főhalmozás mindazonáltal egymásba fonódott struktúraként létezik és hat.

Az evolutív rendszerekre jellemző történelmi struktúrák, következésképpen a tőkés társadalmakat is jellemző felhalmozási minták sajátos különbözősége (*differentia specifica*-ja) képezheti kritériumát a különböző régiókba sorolható nemzetgazdaságok és államok csoportosításának. Ugyanakkor a viszonylag hasonló történelmi fejlődési utat bejárt államok és nemzetgazdaságok képesek és hajlandók szorosabb regionális integrációt létrehozni. A régió tehát nem egyszerűen földrajzi hovatartozást jelöl: történelmi és társadalmi szempontból egymással nem szomszédos államok is képezhetnek régiót (pl. az angolszász régió).

A szakirodalomban Rajna-vidéki régióként ismert kontinentális Nyugat-Európa történelmi fejlődése és vállalkozása, az 1992 óta Európai Unióként működő intézményesített regionális integráció fokozatos bővülése új szakaszhoz érkezett: a kelet-európai félperiféria (egy része) jogi és intézményi keretekben is csatlakozik az angolszász régióval szemben alcentrum szerepet játszó Rajna-vidéki régióhoz. Legalábbis metaforikus szinten fölvetődik a bifurkáció lehetősége: a lehetséges stabil integrációs pályán külső és belső hatások olyan elágazási pontokat hozhatnak létre, amelyek hosszú időre (történelmileg) meghatározhatják az egész európai fejlődési út és az egész Rajna-vidéki modernizációs vállalkozás kimenetelét, ami viszont a világrendszer egészének átalakulására messzemenő következményekkel járhat.

Az Európai Unió, mint a komplex világrendszer egyik meghatározó és dinamikus alcentruma az 1951-es Párizsi és az 1957-es Római Szerződés aláírása óta maga is rendkívül összetett, a szó valódi értelmében „komplex” (al)rendszerré vált. (V. ö. Geyer 2003.) Több mint fél évszázados evolúcióját az eredeti hat tagállamból álló önszabályozó szektorális, illetve regionális gazdasági szervezetből immár 25 tagállamot integráló, „félállami” (föderális és konföderális) vonásokat mutató társadalmi-politikai szerveződéssé válás (az „önszervezés”) jellemezte. Az intra- és interregionális interdependenciák és interakciók fokozódó komplexitása (nemlineáris dinamikája) következtében az Unió jövőbeli fejlődésének prognosztizálása a következő fél évszázadra, de még a következő fél évtizedre sem lehetséges, legfőleg a fejlődési pályák (trajektóriák) adott viszonyok között („állapottérben”) belátható elágazásai („forgatókönyvei”) körvonalazhatóak.

A tőkefelhalmozás globális és regionális mintáinak módosulása a világgazdasági és világpolitikai erőviszonyok átalakítása révén az olyan kis, „közép-európainak” titulált államok és nemzetgazdaságok fejlődését is mélyrehatóan befolyásolhatják, mint Magyarország, illetve a magyar nemzetgazdaság. Az egyetlen elfogadható és ésszerű magatartás ilyen körülmények között: a fejlődési alternatívák (trajektóriák) fölvázolása a társadalmi-gazdasági állapotér által behatárolt lehetőségek között, az egyébként az EU által is megkövetelt „nemzeti fejlesztési terv” variánsainak kidolgozása és az adott feltételeknek megfelelő végrehajtása.

Nem katasztrófa-forgatókönyvek elkészítéséről van tehát szó, hanem a kisállami létből fakadó korlátok felismeréséről és a korlátozó föltételekhez való alkalmazkodásról. A modernizáció magyarországi társadalmi folyamata a komplex rendszerekben rejlő adaptív, a változó környezethez való alkalmazkodóképesség kiteljesítését és kihasználását jelenheti. Ez az integrációs politika nemcsak a nemzet rendelkezésére álló tőke, hanem a munkaerő

hatékony mozgósítását is magában foglalná: a nemzetközi integráció a nemzeti integráció támogatója lehetne – és viszont.

Az alapvetően belülről indukált, „alulról fölfelé” építkező regionális együttműködési politikát folytató, a vállalkozás szabadságát a társadalmi szolidaritás és méltányosság szabályozó elveivel kondicionáló európai kis államok példájának követésére természetesen senkit sem lehet „rábeszélni”, annak előnyeiről „meggyőzni”. Ha a specifikusan tőkés (szerves) felhalmozás belső társadalmi és gazdasági feltételei nem adóttak (történelmileg nem alakultak ki), akkor a polgári demokrácia laza, formális keretei között a már meghaladottnak vélt félféudális viszonyok, dzsentroid magatartási minták az eredeti (primitív) tőkefelhalmozás struktúráiba integrálódva, „újnacionalista” vonásokkal kiegészülve újraéledhetnek. Neokonzervatív (elmélettörténetileg: neoliberais) gazdaságpolitikák iránymutatása alapján a tőkés fejlődés azonban nagy társadalmi áldozatokat követelő, a nemzeti (szellemi és anyagi) erőforrásokat pazarló, fölösleges kanyarokkal (visszaesésekkel) tarkított útra vezet. A félperifériából való végleges kitörést az ésszerű kormányzati és önkormányzati szerepvállalással, a munkaerő bővített újratermelésébe történő növekvő arányú közvetlen befektetéssel, a humán infrastruktúra (környezetvédelem és egészségügy, közlekedés és távközlés) és szuperstruktúra (oktatás és kutatás, művészet és kultúra) megteremtésében és fenntartásában való közvetlen és aktív, intézményes önszerveződés révén lehet megcélozni – az önszabályozó (szinergikus) verseny szabadságát a gazdaság más szféráiban nem korlátozva, de a globális és regionális együttműködés potenciális előnyeit messzemenően figyelembe véve.

Mint ahogy az Európai Unió fejlett szubrégióiban a hagyományosan nagyarányú fiskális elvonások a fejlődés fiskális kiegyenlítését (társadalmi „szétterítését”) szolgálják, úgy a „kötségvetési kizsákmányolás” kelet-európai mintáinak is célszerűbb lenne – jó esetben – a szociális biztonság alsó határán élő munkaerő adóterhelését a társadalmi lét megkönnyítésének igényeihez szabni – hogy a fiskus is értse: az adóbevételeket az adófizetők terhelhetőségének növelésére fordítani. Kelet-Európában tehát elsősorban „felülről lefelé” lehet és érdemes építkezni, a regionális kooperáció dinamikus komparatív előnyeit feltárni, az együttműködés különböző formáit intézményesíteni, a verseny- (mikro-) szférát pedig a gazdaságpolitika közvetett eszközeivel „alulról fölfelé” a nemzeti és nemzetközi erőforrások hatékony fölhasználásának irányába terelni.

Hivatkozott irodalom

- Ágh A. „A globalizáció politikai aspektusai.” In: Glatz F. (szerk.) *Globalizáció és nemzeti érdek*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1997: 87-99.
- Albert, M. *Capitalism against Capitalism*. (Translated by Paul Haviland.) Whurr Publishers, London, 1993. [1991] 260.
- Amin, S. *Empire of Chaos*. (Translated by W.H. Locke Anderson.) Monthly Review Press, New York, 1992. 158.
- Balázs P. és Martonyi J. előadása a Mindentudás Egyetemén: *Az EU alkotmányos szerződése és Magyarország. Elvek és gyakorlat I.* Magyar EU Figyelő, az Európai Unió Kommunikációs Közalapítvány kiadványa. Budapest, 2003. 24.
- Balogh A. „Nemzet versus globalizáció?” In: Földes Gy. – Inotai A. (szerk.) *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 111-136.
- Barabási A.-L. *Behálózva. A hálózatok új tudománya. Hogyan kapcsolódik minden egymáshoz, és mit jelent ez a tudományban, az üzleti és a mindennapi életben.* (Fordította Vicsek Mária.) Magyar Könyvklub, Budapest, 2003. [2002] 367.
- Bayer J. *A politikatudomány alapjai*. Budapest: Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 432.
- Bayer J. „Modernitás és globalizáció.” In: Puskás I. (szerk.) *Állandóság a változásban. Tőkei Ferenc 70. születésnapjára*. Politika + Kultúra Alapítvány, Budapest, 2000. 41-57.
- von Bertalanffy, L. *General Systems Theory. Foundations, Development, Applications*. Revised ed. George Braziller, New York, 1968. 295.
- Beszteri B. „A lokalitás helye a nyugati business civilizáció globális tengerében.” In: Kunszt M. – Laczkóné Tuka Á. (szerk.) *Politikatudományi válaszok a XXI. század kihívásaira. VII. Politológus vándorgyűlés*. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2001a. 270-277.
- Beszteri B. „A lokalitás mint a globalizáció ellensúlya.” *Comitatus*, XI. évf. 9. sz. 2001b. 5-14.
- Buchanan, M. *Nexus, avagy kicsi a világ. A hálózatok úttörő tudománya*. (Fordította Kepes János.) Typotex, Budapest, 2003. [2002] 236.
- Castells, M. *A hálózati társadalom kialakulása. Az információ kora. Gazdaság, társadalom, kultúra. I. kötet*. (Fordította Rohonyi András.) Gondolat – Infonia, Budapest, 2005. (1996) 662.
- Combs, A. – Holland, M. *Szinkronicitás. Egybeesések a tudomány és a legendák történetében*. (Fordította Dankó Zoltán.) Édesvíz Kiadó, Budapest, 1997. [1990] 189.

- Dawkins, R. *Szivárványbontás. Tudomány, szemfényvesztés és a csoda igézete.* (Fordította Kertész Balázs.) Vince Kiadó, Budapest, 2001. [1998] 327.
- Durkheim, É., *A társadalmi munkamegosztásról.* (Fordította Csákó Mihály.) Osiris Kiadó, Budapest, 2001. [1893] 435.
- Fokasz N. (szerk.) *Rend és káosz. Fraktálok és káoszelmélet a társadalomkutatásban.* Replika Kör, Budapest, 1997. 304.
- Fokasz N. *Káosz és fraktálok. Bevezetés a kaotikus dinamikus rendszerek matematikájába - szociológusoknak.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. 310.
- Fokasz N. *Robinsontól a tőzsdéig.* Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. 262.
- Fokasz N. (szerk.) *Káosz és nemlineáris dinamika a társadalomtudományokban.* Typotex Kiadó, Budapest, 2003. 472.
- Frank A.G. – Gills, B.K. (eds.) *The World System. Five Hundred Years or Five Thousand?* Routledge, London – New York, 1993. 320.
- Gáthy V. „Magyarország európai integrációja és az Ázsia-kutatás az EU-ban.” In: Böhm A. – Guba L. (szerk.) *Társadalomismeret és társadalomkutatás az ezredfordulón.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002. 42-50.
- Geyer, R. „European Integration, the Problem of Complexity and the Revision of Theory.” *Journal of Common Market Studies*, Vol. 41. No. 1. 2003. 15-35.
- Gleick, J. *Káosz. Egy új tudomány születése.* (Fordította Szegedi Péter.) Göncöl Kiadó, Budapest, 1999. [1988] 360.
- Gleick, J. *Gyorsabban. Arról, hogy szinte minden felgyorsul.* (Fordította Simóné Avarosy Éva.) Göncöl Kiadó, Budapest, 2003. [1999] 342.
- Heller Á. „Marx és a modernitás.” (Fordította Vándor Judit.) In: Fehér F. – Heller Á. *Marx és a modernitás.* Argumentum Kiadó – Lukács Alapítvány, Budapest, 2002. [1991] 133-155.
- Huntington, S. P. *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* (Fordította Pusztai Dóra, Gázsity Milla és Gecsényi Györgyi.) Európa Könyvkiadó, Budapest, 1998. [1996] 646.
- Inotai A. „Gondolatok a globalizációról.” In: Földes Gy. – Inotai A. (szerk.) *A globalizáció kihívásai és Magyarország.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 11-72. old.
- Jánossy F. *Az akkumulációs lavina megindulása.* Magvető Kiadó, Budapest, 1979. 118.
- Juma, C. – Keller, E. F. – Kocka, J. – Lecourt, D. – Mudimbe, V. Y. – Mushakoji, K. – Prigogine, I. – Taylor, P. J. – Trouillot, M.-R. – Wallerstein, I. A

- társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése.* (Fordította Göbölös Magdolna.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. [1996] 109.
- Jung, C. G. *Synchronicity. An Acausal Connecting Principle.* (Translated by R.F.C. Hull.) Princeton University Press, Princeton, 1973. [1952] 160.
- Keohane, R. O. – Nye, J. S. *Power and Interdependence: World Politics in Transition.* 3rd ed. Longman, New York, 2001. [1977] 334.
- Kocsis K. – Kovács L. – Körösi I. „Marx és korunk kérdései. (Jubileumi Marx-konferencia).” *Közgazdasági Szemle*, XXXI. évf. 1. sz. 1984. 83-103.
- Koestler A. *A dajkabéka esete. A vak véletlen gyökerei.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2002. [1971, 1972] 471.
- Kulcsár K. „A jog és a modernizáció.” In: Gáthy V. (szerk.) *Átalakulások. Társadalmi tendenciák a harmadik világban.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1989. 231-334.
- Kulcsár K. – Lévai I. „Bevezetés.” In: Glatz F. (szerk.) *Az EU-csatlakozás magyarországi kérdései. Magyarország az ezredfordulón.* Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2003. 7-13.
- Lajtner T. Dr. *Cseppben a tenger. A kreatív magyar jövőkép.* Saját kiadás, Budapest, 2001. 308.
- Lévai I. *Political Economy of the Working Class. The Indian Debate on Unequal Exchange.* Institute for World Economics of the Hungarian Academy of Sciences, Studies on Developing Countries, No.112. Budapest, 1st ed. 1983. 2nd ed. 1984. 56. és *Development and Socio-Economic Progress*, No. 3. 1984. 45-86. (Lényegére rövidítve lásd magyarul: „A munkaerő értéke és termelési ára, avagy az egyenlőtlen csere vitája.” *Valóság*, 31. évf. 10. sz. 1988. 1-9.; angolul: „On the Value and Price of Production of Labour Power.” *EADI-Bulletin*, No. 2. 1986. 53-64. és „The Value and Price of Production of Labour Power or the Unequal Exchange Controversy.” *Artha Vijnana*, Vol. 30. No. 4. 1988. 373-384.)
- Lévai I. „Capitalist International Trade: the Contradiction of Equality and Reciprocity.” In: Ngo Manh-Lan (ed.) *Unreal Growth. Critical Studies in Asian Development. Vol. 1.* Hindustan Publishing Corporation Press, New Delhi, 1984. 68-78.
- Lévai I. „End of the Long Wave or Bifurcation and Chaos? Seven Points on Global Political Economy.” *World Futures*, Vol. 47. 1996. 319-323.

- Lévai I. Calm before the Storm. Some Current Issues of Global Political Economy.” *World Futures*, Vol. 51. 1998a. 321–332. (A tanulmány egy korábbi és rövidebb változatát lásd: „Pending Issues of Global Political Economy. A Research Note.” In: Kulkinski A. (ed.) *European Space – Baltic Space – Polish Space, Part Two*, Europe 2010 Series, Vol. 4. Akademie für Raumforschung und Landesplanung (ARL), Hannover – European Institute for Regional and Local Development (EUROREG), Warsaw, 1997. 95-198.)
- Lévai I. „Regionális struktúrák a világrendszerben,” In: Csanádi A. (szerk.) *Hagyományos térségek megélhetési szerkezete*. AB AETERNO, Budapest, 1998b. 9-13.
- Lévai I. „Globalizáció, regionalizáció és az európai alcentrum és félperiféria.” *Külpolitika*, VI. évf. 3-4. sz. 2000a. 39-56.
- Lévai I. *Az északi együttműködés az Európai Unió migrációs rendszerében. Újabb szempontok az EU-konform bevándorlási és menedékpolitika kialakításához*. Európa Tanulmányok 4. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2000b. 47.
- Lévai I. „Globalizálódás, regionalizálódás és az Európai Unió keleti bővítése.” In: Hülvelly I. (szerk.) *Integráció: változó feltételrendszerek és szereplői magatartások*. Európa Tanulmányok 3. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2000c. 73-95.
- Lévai I. „Civilizációk együttélése és felhalmozási minták: az európai alcentrum és félperiféria.” In: Galló B. (szerk.) *Euro-atlanti kihívások. Biztonság- és külpolitikai tanulmányok*. Európa Tanulmányok 5. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2001. 3-36. (Angolul: Lévai I. „Coexistence of Civilisations and Patterns of Accumulation: the European Sub-Centre and Semi-Periphery.” *Central European Political Science Review*, Vol. 2. No. 4. 2001. 200-216.)
- Lévai I. *Az EU-integráció hatása Magyarország kelet- és közép-európai kapcsolatrendszerére. Magyarország kelet-európai identitásváltozása az Európai Unió kibővítése után*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. Integrációs Tanulmányok, No. 14. 2002a. 47.
- Lévai I. „Európai szubrégiók és az Európai Unió keleti bővítése.” In: Beszteri B. – Lévai I. (szerk.) *Régiók Európája. Tanulmánykötet*. Budapest, Budapest Fórum, Budapest, 2002b. 47-61.
- Lévai I. „Új politológia – új politográfia. Tézisek a globalizáció kihívásáról a magyar politikatudomány előtt.” In: Bayer J. (szerk.) *Politika és társadalom. Tanulmányok*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2002c. 65-72.

- Lévai I. „Kapitalizmusok együttélése vagy összecsapása és a világrend átalakulása? A világtrendek politikai gazdaságtana.” In: Galló B. – Udvarvölgyi Zs. (szerk.) *Új világpolitikai trendek. 1.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2002d. 7-47.
- Lévai I. „Kapitalizmusok összecsapása és a világrend átalakulása?” *Külgügyi Szemle*, I. évf. 3. sz. 2002e. 108-133.
- Lévai I. „Sub-Regional Integration of East European Small States in the European Union: Political Economy of Eastward Enlargement of the EU.” *Central European Political Science Review*, Vol. 3. No. 8. 2002f. 59-73.
- Lévai I. „Political Economy of Eastward Enlargement of the European Union: Small States and Sub-Regions in Europe.” In: Hülvely I. – Lévai I. (eds.) *Regional Politics and Economics of EU Enlargement. East European Regions in the Changing Architecture of European and Global Integration.* European Studies 3. Budapest Forum – Institute for Political Science, HAS. Budapest, 2003a. 11-35.
- Lévai I. „Globalizáció: a komplex világrendszer evolúciója.” In: Bayer J. – Lévai I. (szerk.), *Globalizációs trendek.* MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003b. 157-179.
- Lévai I. „Kisállamok a globalizálódó nemzetközi rendszerben.” In: Hülvely I. (szerk.) *Kisállamok a globalizálódó nemzetközi rendszerben.* Európa Tanulmányok 7. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003c. 142-149.
- Lévai I. „Kelet-európai modernizáció: a nemzeti és nemzetközi integráció programja.” *Egyenlítő*, I. évf. 5-6. sz. 2003d. 51-58.
- Lévai I. „Global Governance and Regional Integration. A Research Note on Divergent and Convergent Patterns of Global Evolution.” In: Lévai I. – A. Gergely A. (eds) *Regions and Small States in Europe: Limits to EU Enlargement.* Integration Studies No. 16. Research Centre of Ethno-regional Studies at the Institute for Political Science of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 2004a. 3-8.
- Lévai I. „Az Európai Alkotmány egyes vitatott kérdéseinek rendezése magyar szempontból.” *Vezetéstudomány*, XXXV. évf. 12. sz. 2004b. 51-61.
- Lorenz, E. N. „The Problem of Deducing the Climate from the Governing Equations.” *Tellus*, No. 16. 1964. 1-11.
- Luhmann, N. *Social Systems.* (Translated by John Bednarz, Jr., with Dirk Baecker.) Stanford University Press, Stanford, 1995. [1984] 627.
- Lukács Gy. „Rosa Luxemburg, a marxista.” (Fordította Berényi Gábor) In: Lukács Gy. *Történelem és osztálytudat.* Magvető Kiadó, Budapest, 1971. [1921] 246-269.

- Lukács Gy. *A társadalmi lét ontológiájáról. II. (Szipstematikus fejezetek)* (Fordította Eörsi István.) Akadémiai Kiadó - Magvető Kiadó, Budapest, 1985. [1976] 859.
- Magas I. *Kapitalizmus felülnézetből. A piacok és a természet logikája. (Világgazdasági tanulmányok.)* Aula Kiadó, Budapest, 2002. 540.
- Mandelbrot, B. B. „How Long is the Coast of Britain? Statistical Self-Similarity and Fractional Dimension.” *Science*, Vol. 155. 1967. 636-638.
- Mandelbrot, B. B. *The Fractal Geometry of Nature*. W.H. Freeman, San Francisco, 1977. 480.
- de Mandeville, B. *A méhek meséje, avagy magánvétekek, közhaszon*. (Fordította Tótfalusi István.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1996. [1714] 173.
- Marx K. *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. I.* (Fordította Rudas László és Nagy Tamás.) Szikra Kiadás, Budapest, 1949. [1867] 936.
- Marx, K. *A közvetlen termelési folyamat eredményei. A tőke kiadatlan hatodik fejezete.* (Fordította Glavina Zsuzsa és Lissauer Zoltán.) Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 212.
- Marx K. – Engels F. „A Kommunista Párt Kiáltványa.” In: Marx K. – Engels F. *Válogatott művek. I.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1963. [1848] 1-46.
- Micklethwait, J. – Wooldridge, A. *A Future Perfect. The Challenge and Hidden Promise of Globalisation*. Random House, London, 2000. 386.
- Neumann, I. B. *Uses of the Other. "The East" in European Identity Formation*. Manchester University Press, Manchester, 1999. 281.
- Parsons, T. *The Social System*. Free Press, New York, 1964. [1951] 575.
- Price, B. “The Myth of Postmodern Science.” In: Eve, R. A. – Horsfall, S. – Lee, M. E. (eds.) *Chaos, Complexity, and Sociology. Myths, Models and Theories*. SAGE Publications, Thousand Oaks - London - New Delhi, 1997. 3-14.
- Prigogine, I. – Stengers, I. *Az új szövétség. A tudomány metamorfózisa*. (Fordította Dévényi Levente.) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. [1986] 338.
- Robertson, R. „Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity.” In: Featherstone, M. – Lash, S. – Robertson, R. (eds.) *Global Modernities*. SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi, 1995. 25-44.
- Rosenau, J. N. *Turbulence in World Politics. A Theory of Change and Continuity*. Princeton University Press, Princeton, 1990. 504.
- Rosenau, J. N. *Along the Domestic-Foreign Frontier. Exploring Governance in a Turbulent World*. Cambridge University Press, Cambridge, 1997. 467.

- Rostow, W. W. „The Take-Off into Self-Sustained Growth.” In: Agarwala, A. N. – Singh, S. P. (eds.) *The Economics of Development*. Delhi: Oxford University Press, Delhi, 1958. 154-186.
- Rostow, W. W. *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press, Cambridge, 1960. 274.
- Simai M. „A világgazdaság helye a világrendben.” In: Simai M. – Gál P. (szerk.), *Új trendek és stratégiák a világgazdaságban. Vállalatok, államok, nemzetközi szervezetek*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2000. 27-77.
- Simai, M. *The Age of Global Transformations: the Human Dimension*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001. 217.
- Simai M. „Kihívások, alternatívák és útvesztők a globalizálódó világban.” In: Bayer J. – Lévai I. (szerk.) *Globalizációs trendek*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003. 60-79.
- Smith Á. *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól. 1.* (Fordította Éber Ernő és Theiss Ede.) Magyar Közgazdasági Társaság, Budapest, 1940. [1776] 495.
- Sokal, A. – Bricmont, J. *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiak visszaélése a tudománnyal*. (Fordította Kutrovácz Gábor.) Typotex Kiadó, Budapest, 2000. [1997] 370.
- Stiglitz, J. *A globalizáció és visszásságai*. (Fordította Orbán Gábor és Gavora Zsuzsanna.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. [2002] 274.
- Straussfogel, D. „A Systems Perspective on World-Systems Theory.” *Journal of Geography*, No. 2. March/April 1997. 119-126.
- Strogatz, S. *Sync. The Emerging Science of Spontaneous Order*. Theia, New York, 2003. 338.
- Szentes T., *A világgazdaság és a nemzetközi gazdasági diplomácia időszerű kérdései*. Aula Kiadó, Budapest, 1992. 135.
- Szentes T. *Globalizáció, regionális integrációk és nemzeti fejlődés korunk világgazdaságában*. Savaria University Press, Szombathely, 2002. 203.
- Szentes T. „Globalizáció: áldás vagy átok? (Néhány gondolat a globalizálódás és a nemzeti fejlődés kérdéseiről.)” In: Bayer J. – Lévai I. (szerk.), *Globalizációs trendek*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest, 2003a. 13-59.
- Szentes T. *World Economics. 2. The Political Economy of Development. Globalisation and System Transformation. (The Political Economy of Underdevelopment – Revisited)* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003b. 439.

- Szépfalusy P. – Tél T. (szerk.) *A káosz. Véletlenszerű jelenségek nemlineáris rendszerekben.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982. 607.
- Tél T. – Gruiz M. *Kaotikus dinamika. Bevezetés a kaotikus dinamika világába a klasszikus mechanika jelenségein keresztül.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2002. 356.
- Thom, R. *Structural Stability and Morphogenesis. An Outline of a General Theory of Models.* Addison-Wesley, New York, 1989 [1975] 404.
- Toynbee, A. *A Study of History.* (Abridgement of Volumes I-VI by D. C. Somervell.) Oxford University Press, London, 1960. 617.
- Urry, J. *Global Complexity.* Polity Press, Cambridge, 2003. 172.
- Vécsey Zs. *A káosz peremén. Látomás a XXI. század üzleti életéről.* Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Vezetőképző Intézet, Budapest, 2000. 263.
- Wallerstein, I. „Modernization: Requiescat in Pace.” In: Coser, O. – Larsen, O. (eds.) *The Uses of Controversy in Sociology.* Free Press, New York, 1976. 131-135.
- Wallerstein, I. *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században.* (Fordította Bittera Dóra, Forgács Péter, Göri Bella, Hernádi Krisztina, Miszlivetz Ferenc, Várnai Gábor és Völgyi Zsuzsa.) Gondolat, Budapest, 1983. [1974] 782.
- Wallerstein, I. *The Politics of the World-Economy. The States, the Movements, and the Civilizations.* Cambridge University Press, Cambridge – Editions de la Maison des Sciences de l’Homme, Paris, 1984. 200.
- Wallerstein, I. „The End of What Modernity?” *Theory and Society*, Vol. 24. No. 4. 1995. 471-488.
- Wallerstein, I. *The End of the World as We Know It. Social Science for the Twenty-First Century.* University of Minnesota Press, Minneapolis – London, 1999a. 277.
- Wallerstein, I. „Geopolitika és geokultúra.” (Fordította Félix Pál.) In: Csizmadia S. – Molnár G. – Pataki G. Zs. (szerk.) *Geopolitikai szöveggyűjtemény. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1999b. [1991] 117-125.*
- Wallerstein, I. „Globalizáció vagy az átmenet kora? A világrendszer alakulásának hosszú távú szemlélete.” (Fordította Pach Éva.) *Eszmélet*, 43. sz. 1999c. 17-36.
- Weede, E. „Future Hegemonic Rivalry between China and the West?” In: Bornschier, V. – Chase-Dunn, C. (eds.) *The Future of Global Conflict.* SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi, 1999: 244-262.

Wheatly, M. J. *Vezetés és a modern természettudomány. Rendszer a káoszban.* SHL Hungary Kft., Budapest, 2001 [1999] 215.